

ПРОСВІТНИЦЬКІ ІДЕЇ ЕСТЕТИКИ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША В КОНТЕКСТІ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

В.І.Пуліна

Чернігівський державний педагогічний університет ім.Т.Г.Шевченка

Прикметною рисою слов'янського Відродження є народознавчий пафос гуманітарного знання і художньої творчості. Якщо співставити його з західноєвропейським Відродженням, то простежуються певні відмінності. Західноєвропейська культура з часів епохи Відродження мала на меті відродити античність в її класичних формах. Що стосується народної культури (фольклор, історія, мова народу) – вона стояла в центрі уваги слов'янського культурного руху з 2-ї пол. XVIII ст. і є головною темою сьогодення.

Ідеї цінності кожного народу, кожної нації простежуються ще у Гердера, який всупереч пізнішій гегелівській тезі про неісторичність нації визнавав важливу роль слов'янських народів в історії. Саме він вважав, що біля початків історії і мистецтва стоїть простий народ, а народну поезію називав втіленням душі народу. За це Іван Франко називав Гердера “батьком славянофільства”.

Закладаючи основи націології, Гердер звертається до проблеми мови. Взагалі, мові він відводить особливу роль, оскільки саме в ній найповніше розкривається геній народу. На його думку, природа виховує людей сім'ями; така сім'я і є народ з властивим йому національним характером.

Гердерівські ідеї, були відомі в Україні і, звичайно, не могли не знайти своїх прихильників і продовжувачів саме тому, що були близькі серцю кожного свідомого слов'янина.

Провідну роль у процесі слов'янського Відродження у XIX ст. відіграла діяльність Пантелеймона Куліша. Його думки щодо слов'янської культури взагалі є надзвичайно цікавими. Вони не тільки мали значення для

сучасників митця, а є актуальними і в наш час, коли проблема нового Відродження слов'янських культур стає найважливішою.

Кулішеві ідеї мають особливу привабливість і допомагають нам глибше зрозуміти сутність слов'янської культури в цілому і української зокрема. Він був не тільки продовжувачем словістичних ідей, а й їх творцем, людиною, яка все життя присвятила осмисленню і піднесенню слов'янських культур до рівня європейських, – це була його мета і найзаповітніша мрія. П.Куліш гостро відчував потребу в опануванні рідним народом загальноєвропейської культури, але при збереженні своєї самобутності. Тому ми раз за разом звертаємося до його спадщини - спадщини митця, який був одним із будителів національної свідомості українців.

З чого починається Кулішева зацікавленість слов'янською ідеєю? Мабуть, з відчуття своєї приналежності до автохтонної слов'янської культури, з любові до своєї Батьківщини, з любові до своєї матері – Катерини Іванівни, яка вдихнула в нього повагу до рідного народу, оскільки розуміла його душу. Саме тому слов'янська тема підпорядковувала уяву П.Куліша протягом майже всього його життя.

Невипадково, що біографію Пантелеймона Куліша не обминуло таке явище у слов'янських культурах, як слов'янофільство, що згодом привело до виникнення у 2-й пол. 40-х років першого українського таємного політичного товариства - "Кирило - Мефодіївського братства".

Основною метою організації було об'єднання слов'ян на зразок Сполучених Штатів Америки чи сучасної "братчикам" конституційної Франції. Підґрунтям ідеології членів товариства стали ідеї національного відродження, духовного і політичного об'єднання слов'ян на засадах конфедерації.

У програму кирило-мефодіївців входила вимога про звільнення селян від кріпацтва, що за словами Василя Білозерського, разом із іншими заходами мало привести до поширення "мирної агрикультурної цивілізації та чоловіколюбних моральних понять". Разом з фізичним звільненням

селянства в програмі Кирило – Мефодієвського братства було й духовне його піднесення. Ідея духовного розвитку народу стає центральною в естетиці П.Куліша. Просвітительські ідеї бентежили уяву митця. Для Куліша вони не просто співвідносяться з поняттям буття, а стають метою його творчої діяльності.

Не можна однозначно оцінювати його погляди щодо Просвітництва, оскільки протягом життя вони змінювались, хоча б вірніше було сказати - коректувалися й удосконалювалися.

Сучасні дослідники творчості П.Куліша неодноразово зверталися до просвітительських ідей митця. Так, наприклад, О.В.Білий також звертає увагу на те, що поняття Просвітництва в естетиці Пантелеймона Куліша з часом змінювалося. Але це не були докорінні зміни поглядів: “Куліш володів мистецтвом додумувати проблеми до кінця, незважаючи на співи сирен масової свідомості” – пише О.В.Білий [1, с.33]. А масова свідомість того часу запевняла, що просвітницькі ідеї, які починають володіти уявою прогресивних мислителів з XVIII ст., є актуальними і для XIX ст.

Цілком захоплюючись ідеєю піднесення слов'янської, в тому числі і української, культури до рівня європейської, П.Куліш ще на початку своєї творчості приходить до Просвітництва. Але згодом, в результаті його осмислення наслідків просвітительської діяльності, митець робить висновок, що у світі прогресуючої гегемонії Просвітництва, яка невідворотно містить елемент насильства, виявляється відчуженість людського буття. Просвітительство, за думкою письменника, закладає основи спотворення істини буття, роздвоєного існування людини, воно вбиває дух (мається на увазі дух народу).

Оскільки П.Куліш все-таки був сином свого часу і в його творчій діяльності яскраво простежуються романтичні, а краще сказати етноромантичні мотиви з їх увагою до народної культури, він не може не замислюватися над негативними наслідками просвітительства. Все своє творче життя митець намагався віднайти шлях найкращого поєднання

української народної самобутньої культури зі світовими досягненнями людства, що надасть можливість, не руйнуючи основ народного духу, піднести українську культуру на рівень європейської.

Не можна сказати, що П.Куліш ідеалізував народне буття, хоча він бачив поезію у повсякденності життя народу і неодноразово наголошував на негативних процесах, які є наслідком цивілізації. Письменник вважав, що багатоголосна істина “просвященної” столиці стає ідолищем сучасної цивілізації, прагне розпросторити свій вплив і на потаємну течію народного буття. Відтак мислитель знову відходить від просвітительських ідей. Це відбувається, за думкою О.В.Білого, на пізньому етапі творчості П.Куліша. Новий погляд на дійсність нібито заперечує всі попередні прагнення митця втілити ідеї Просвітництва в життя. У “Хутірській філософії і віддаленій від світу поезії” письменник пише, що ”так зване просвітництво не є беззастережним благом для людства”. З цього приводу згадаємо Ж.-Ж. Руссо, одного з провідних ідеологів Просвітництва XVIII ст., який також звертав увагу на позитивні риси “людини природної”, що нівелюються ідеєю Просвітництва.

Але давайте повернемося до початкового етапу формування творчої особистості Пантелеймона Куліша. Дві душі вплинули на митця і оселилися в його серці назавжди: народна і аристократична [2, с.6]. Протягом всієї творчої діяльності яскраво виражена одвічна боротьба і одвічна гармонія між ними, іншими словами, в уяві митця схрещуються дві стихії – стихія абстрактної ученості і стихія життєдайного первослова. Все творче життя Куліша – це перебування на межі двох світів; мабуть, це і надало можливість осягнути сутність багатьох речей.

Зокрема, Олег Білий в Кулішовому протиставленні цивілізації і “природного стану” (“просвященної столиці” і “провінції”, хутора) бачив опозицію просвітительських ідеалів антипросвітительським. Але Є.К.Нахлік визначає цю висхідну проблемну ситуацію як руссоїстську суперечність між “цивілізацією” і “природним станом”. Провідна тенденція в усій

літературній, публіцистичній та історіософській творчості Куліша – це виваження цінностей цивілізації, культури і “природного стану”.

У статті “Просвітительські ідеї в художньо-історіософській концепції П.Куліша” Є.К.Нахлік звертає увагу на те, що Пантелеймон Куліш ніколи не відходив від просвітницьких ідеалів, тому не можна поділяти його творчість на просвітительський і антипросвітительський періоди (як вважає Олег Білий).

Слід нагадати, що європейське Просвітництво поділялося на два етапи. Якщо говорити про раннє, раціоналістичне Просвітництво, то воно сповідувало віру в абсолютну цінність культури і культурної людини, в необмежені можливості людського розуму, універсальні закони і цілісність історичного розвитку цивілізації. Пізніше ж Просвітництво, преромантичне, вище ставило “релігію серця”, ніж “культ розуму”; з’являється так званий “культурний песимізм” Ж.-Ж.Руссо і Й.-Г.Гердера. Ми вже згадували про ідеї Руссо стосовно “природного стану” і “природної людини” та Гердера, який звертав увагу на цінність народних укладів, звичаїв і національних літератур, як джерела неповторності і самобутності народу[6].

В українській літературі і суспільній думці ХІХ ст., вважає Є.К.Нахлік, домінували пізньопросвітницькі уявлення. Саме преромантичні ідеї пізнього Просвітництва з елементами раціоналістичних уявлень раннього Просвітництва привели П.Куліша до уже згадуваної нами проблеми: пошуку шляхів розумного співіснування “цивілізації” та “природного стану”, “ученості” і “природності”. Спроби вирішити її яскраво простежуються у спадщині письменника. Вони нібито народжують протиріччя його творчості. Але треба підкреслити, що це не є глобальною суперечністю і невизначеністю митця.

П.Куліш постійно виступав за поширення освіти і культури, в тому числі і серед простого народу, але він поєднує просвітительство з “філософією природовідання”: “Усе те зло й лихе, що заподіяла нам колись нещаслива Ляхва, а тепер останніми часами необачна Москва, сталось через

політичну темряву, - через те, що політика не питала дороги в науки, а наука не опиралась на єдину філософію, достойну свого імені – на філософію природовідання. Дійшовши з прогресом кругосвітньої наукової праці, тієї правди, що безкрай і безмірний космос, у величних і найменших творивах Божих, дає нам закон громадського життя і розумового прямування, кладемо його в основу нашого проповідування української національності і духовної свободи”[3, с.411]. Далі Куліш апелює до “філософії природи”, відстоюючи право кожної нації на вільний самобутній розвиток: “...немає такої безодні, з котрої б не викарабкалася нація моральною перевагою над стихійною силою незапрацьованого чесно багатства і над силою власті, неоправданою філософією природи”[3, с.412].

Саме ця моральна перевага нації безпосередньо має своє коріння, на думку П.Куліша, в високій етиці простих хуторян – “людей свіжих душею і міцних здоров’ям”, здатних “зопсовану по всій землі жизнь поправити...”. На етичні цінності неосвіченого простолюдина наголошував у своїх працях перший на Україні просвітителів часів пізнього етапу європейського Просвітництва Г.Сковорода, який також замислювався над дошкульними моральними вадами людини “освіченого віку”.

У творчості пізнього Куліша яскраво простежуються раціоналістичні ідеї Б.Спінози, погляди якого були предтечею Просвітництва. Філософ XVIIIст. ототожнював Бога й природу, під якою розумів єдину, вічну і безкінечну субстанцію, і сформулював всесвітній закон вільного, гармонійного розвитку всього сущого.

У творчому доробку пізнього Куліша ми зустрічаємо спроби автора з’ясувати філософську проблему: “Чим людині керуватись – розумом чи серцем?”. У драмі “Цар Наливай”, яка була написана у 80-і рр., письменник у просвітницько-раціоналістичному дусі протиставляє культурну діяльність освічених людей почуттєвій стихії низів. Отже, ідеї раннього Просвітництва не втрачають для пізнього Куліша своєї привабливості і ще не трактуються ним як “глибоко хибні”.

Наполегливі пошуки письменником гармонії між людиною освіченою – ідеалом раннього, раціоналістичного Просвітництва, і людиною “природною” – ідеалом Просвітництва пізнього, преромантичного, приводять Куліша до думки, що найкращим є гармонійне поєднання українського (народного), слов’янського і західно-європейського. Ці думки стають своєрідним постійним кредо митця, особливо в останні роки його творчості.

У багатьох творах П.Куліша простежується ідея культурного поступу народу під проводом інтелігенції. В них він підносить як хуторян та хуторянок, так і просвітителів. У творчості письменника 70-90-х рр. ми зустрічаємо ідеальне поєднання – “народ в лучшей его среде” (хуторяни) і “совершеннейшие люди просвященного общества” (шлюбний союз “культурника” з хуторянкою).

В цей же період П.Куліш здійснює переклади і переспіви класиків західно-європейської літератури (Шекспіра, Гете, Байрона, Шіллера та ін.), він вводить в українську літературу європейські жанрові форми (історичний роман, оповідання-ідилія, драматична поема, драма у віршах для читання).

Таким чином, ми знову прийшли до думки, яка була помічена М.Зеровим і акцентована О.Білим, що характерною рисою творчості Пантелеймона Куліша було схрещення двох стихій – абстрактної книжної вченості і “життєдайного первослова”. Це привело митця до висновку, що негативним явищем цивілізації є денаціоналізація і розрив між батьками і дітьми. Він критично оцінює прогрес цивілізації з погляду моральних критеріїв, виступає проти “цивілізаторів” (буржуазного духу наживи). Як ми бачимо, Куліш набагато раніше за В.Соловйова, О.Шпенглера, К.Леонтєва і М.Бердяєва помітив суперечність між цивілізацією та культурою – проблему мистецьких і філософських пошуків новітньої європейської та світової думки.

Просвітницькі ідеї П.Куліша, викладені в його творчості, стали орієнтиром культурного розвитку української нації. Джерелом цього розвитку стає народна культура. На думку Павла Михеда, на хвилі

слов'янського Відродження еліта України вдається до грандіозного і ризикованого експерименту – побудови національної культури на новій парадигмі, стрижнем якої повинна стати народна мова. З цього приводу ми можемо співвіднести думки П.Михеда щодо народної мови з творчою діяльністю Куліша. Письменник, як ми зазначали вище, дотримуючись Гердерівських традицій, надавав народній мові великого значення. Його прагнення відновити і підвести на належний рівень мову призвели до виникнення так званої “кулишівки”.

Творча діяльність Пантелеймона Куліша, його словістичні пошуки, ідеї Просвітництва мали надзвичайне значення у процесі слов'янського Відродження XIX ст. Його гуманітарна ініціатива, здобутки народної етностетики допомагають нам визначити сучасні шляхи слов'янського, зокрема, українського Відродження, уникаючи європоцентричного підходу або етнічного партикуляризму. Осмислення уявлень Куліша в контексті вітчизняної і європейської естетики XIX століття видається надзвичайно перспективним і актуальним у наш час, коли українська культура переживає новий етап відродження в контексті слов'янської ідентифікації народів Центральної і Східної Європи.

Література

1. Білий О.В. Поняття Просвітництва в естетиці пізнього П.Куліша// Радянське літературознавство,1989-№ 8.- С.32-37.
2. Куліш П.О. Твори: В 2-х т. - 2-е. видання. – К.: Наук. думка,1998.–т.1. Прозові твори. Поетичні твори. переспіви та переклади/ Вступна стаття Є.Н.Нахліка.–С.5-36.
3. Куліш П.О. Зазивний лист до української інтелігенції// Твори: В 2-х т. – 2-е. видання. – К.: Наук. думка,1998.-т.1.-С.400-412.
4. Міяковський В. 100 років Кирило-Мефодіївського братства 1846-1847// Хроніка-2000: Наш край. Український культурологічний альманах.- Вип.23-24.-С.131-163.

5. Михед П. Слов'янське Відродження і формування нової парадигми української культури// Сучасність,1999-№ 1.–С.111-114.
6. Наливайко Д.С. Искусство: направления, течения, стили.-К.,1981.- С.215-221.
7. Нахлік Є.Н. Просвітительські ідеї в художньо-історіософській концепції П.Куліша// Радянське літературознавство,1989-№ 8.–С.37-44.